
فرهنگ ریشه‌شناختی افعال زبان فارسی

دکتر یدالله منصوری
(دانشیار دانشگاه شهید بهشتی)

آوای خاور

تهران، ۱۳۹۶

ناشر آثار زبان های خاورمیانه

info@avayekhavar.ir

Mobile & Telegram: (+98) 930 554 0538

Tel: (+98) 21 888 956 21

Fax: (+98) 21 364 26 59

مرکز پخش: تهران، "سر از میدان ولیعصر، کوچه فرخی، بلاک ۴۱، واحد ۷

فرهنگ ریشه‌شناختی افول زبان فارسی

نویسنده: دکتر یدالله ماضی‌پور

ناشر: آوای خاور

نگارگر: فائزه شمیمی

شمارگان: ۱۴۰۰

سال چاپ: ۱۳۹۶

بار چاپ: نخست

بهای جلد سخت: ۷۰۰۰۰۰ ریال

بهای جلد نرم: ۵۰۰۰۰۰ ریال

حق چاپ محفوظ است.

ISBN: 978-600-96362-6-6

سرشناسه : منصوری، یدالله، ۱۳۴۵ -

عنوان و نام پدیدآور : فرهنگ ریشه‌شناختی افعال زبان فارسی / یدالله منصوری
مشخصات نشر : تهران : آوای خاور، ۱۳۹۵.

مشخصات ظاهری : ۴۲۲ ص.

شابک : 978-600-96362-6-6

وضعیت فهرست نویسی : فیا

یادداشت : کتابخانه.

یادداشت : نمایه

موضوع : فارسی -- فعل -- ریشه‌شناسی

موضوع : Persian language-- Verb-- Etymology

موضوع : فارسی -- فعل -- واژه‌نامه

موضوع : Persian language-- Verb-- Dictionaries

رده‌بندی کنگره : ۱۳۹۵ ف۸۴ / ۱۷۷۱

رده‌بندی دیویی : ۴۵۵

شماره کتابشناسی ملی : ۴۵۵۵۵۹۶

سخن آغازین

کتابی که پیش روی خوانندگان گرامی است کار دیگر با شیوه دیگر است در پیوند با کار پیشین، با این نگرش که آن دسته از نمونه‌ها و شواهد کار پیشین که احتمال می‌رفت در گردآوری آن‌ها من سهمی نداشته‌ام، و یا این‌که تنها نمونه‌های موجود در متون نبوده، یا با دریافت و روش من سازگاری نداشته، به کنار نهاده شد. کار کا دوباره سرگرفت و بسیار زمان بُرد تا سامان یافت و بدین بیکر درآمد. از سوی دیگر این کتاب پس از چند سال انتشار، از دست‌برد کُبی‌کنندگان در امان نماند، و آنکارا هر سال به فروش می‌رفت و می‌رود. جای بسی ناخرسندی است که تاکنون هیچ کاری برای جلوگیری از این تاراج رفتن دست‌آورد و سرمایه زمان و زندگی ما انجام شد. سرانجام این‌که کتاب چند سالی است که نایاب گشته و بجز روگرفت تقلب آن هم به بهای گزاف عرضه نمی‌شود. این بهانه‌ها، نگارنده را واداشت با سروسامان دادن در چهارچوبی نو و دیگرگون، پس از یک دهه، این بار با نسخه‌پردازی نرم‌افزار وارد کار را با سختی توان‌فرسا دوباره پدید آورد. که به دست دوستداران و به‌ویژه دانش‌پژوهان گرامی برسد.

در روند کار آقای پویا شریفانی، دانش‌آموخته زبان‌های باستانی، بدون هرگونه چشم‌داشتی، یاریگر من در سامان‌دهی نرم‌افزاری بسیاری از این فرهنگ بوده است، ارج کارشان را بسیار پاس می‌دارم. آقای میثم محمدی دانش‌آموخته زبان‌های باستانی، یک‌بار این کار را خواندند و به بهبودی ویرایش آن افزودند، کار ارزشمند و بی‌دریغ ایشان را فراموش توانم کرد. از آقای سلیمان مختاری، دانش‌آموخته زبان و ادبیات فارسی و مدیر فرهنگ‌دوست نشر آوای خاور که مرا واداشت پس از گذشت سال‌ها، کار را بدین شیوه سامان دهم، بسیار سپاس‌گزارم. از آفریدگار یگانه همواره کامروایی و بهروزی این دوستان جوان را آرزو مندَم.

پیش‌گفتار

پژوهش زبان‌شناختی دربارهٔ زبان فارسی، همانند دیگر زبان‌های ایرانی بیش از دو سده و اندی است آغاز شده است. زبان فارسی در جایگاه سنجش با دیگر زبان‌های ایرانی، از پیشینهٔ دیرینه‌ای برخوردار است، چرا که در هر سه دورهٔ تاریخی تاریخ زبان‌های ایرانی، یعنی دورهٔ باستان و میانه و نو دارای نوشته و اسناد و مدارک است. به سخن دیگر، نخستین نوشته‌های آن به سدهٔ ششم تا چهارم پیش از میلاد بازمی‌گردد، سپس نوشته‌های آن، روزگاران سدهٔ سوم میلادی تا سدهٔ نهم میلادی (قرن ۹ هجری) را دربرمی‌گیرد، و آنگاه از سدهٔ نهم و دهم میلادی تاکنون هم دورهٔ هرات، ویست سده‌ای را با آثار ادبی و زبان درخشان پشت سر گذرانده است. اگرچه این سیر پُرفراز و نشیب تاریخی با گسست‌ها و شکاف‌هایی همراه بوده است، و انگهی فارسی تنها زبان ایرانی است که سه دورهٔ فرهنگی - زبانی را سپری کرده و تاکنون نیز شاهکارهای دل‌انگیز ادبی - زبانی سرشار و پُرشمار، پایدار و استوار مانده است.

پس از پیدایش دانش نوین زبان‌شناسی تاریخی - تطبیقی در سدهٔ هجدهم میلادی، سرانجام این جنبش فرهنگی به پدیدهٔ نویافتهٔ خانوادهٔ زبان‌های هندوآریایی (امروزه هندواروپایی) انجامید. بررسی و کاوش دربارهٔ زبان‌های ایرانی نیز کمابیش از همان زمان آغاز گشت و اندک‌اندک خاورشناسان و ایران‌شناسان کوشیدند دربارهٔ این زبان‌ها بیشتر بجویند و بکاوند و دیدگاه‌ها و دستاوردهای آنان سبب گردید، پژوهندگان با به‌کارگیری ابزار دانش زبان‌شناسی تاریخی به نوشته‌ها و یافته‌های زبان‌های ایرانی هم پردازند. در این میان، پس از خوانش متن و دریافتن جُستارها و گزارش‌های متون این زبان‌ها، دیگر کارهای

سنجیده و شایسته‌ای که انجام می‌پذیرفت، بررسی گزاره‌های دستوری (صرف و نحو) و گردآوری واژگان و پدید آوردن واژه‌نامه و فرهنگ‌نامه بر آن متون بود.

افزون بر آن، زبان‌شناسان در زمینه فرهنگ‌نگاری برای زبان‌های ایرانی، در مواردی هم به بررسی ریشه‌شناسی واژگان زبان‌های ایرانی پرداختند، و کمابیش برای همه آن‌ها فرهنگ‌نامه نگاشتند؛ اینک جا دارد برای نمونه، از برخی از آن‌ها به همراه نویسنده‌شان یاد کنیم، یادآوری می‌شود که کمابیش عناوین کتاب‌شناختی آن‌ها در کتاب‌نامه این فرهنگ آمده است: فرهنگ ایرانی باستان (اوستایی و فارسی باستان) از کرستیان رتلمه؛ و فارسی باستان (متون، دستور، واژه‌نامه) از رولاند ج. کنت، و نیز دستور اوستایی باستان از براندین اشتاین و مایر هوفر، و ...

هم‌چنین برای زبان‌های ایرانی میانه غربی چون فارسی میانه (پهلوی): راهنمای زبان پهلوی (دو جلد: متن، واژه‌نامه) از هنریک ساموئیل نیبرگ، فرهنگ کوچک پهلوی از دیوید نیل مکزی، فرهنگ پهلوی از دکتر بهرام فره‌وشی، فارسی میانه مانوی (متن و واژه‌نامه) از ژوندرومان، در نامه فارسی میانه و پارتی مانوی (متن و واژه‌نامه) از مری بویس، فرهنگ سری فارسی میانه و پارتی مانوی از دزموند دورکین مایسترارنست، نامه‌های مانی، متون فارسی میانه، پارتی و سغدی، (متن و واژه‌نامه) از دزموند دورکین مایسترارنست و انریکو مودانو و ...

درباره زبان‌های ایرانی میانه شرقی: فرهنگ زبان سکایی شرقی از سر هارولد ویلیام بیلی، بخشی از فرهنگ زبان خوارزمی از والتر برنو هینگ با ویرایش مکزی، فرهنگ فهرست واژگان زبان خوارزمی از جی. بتزینگ (زیر نظر هلموت هومباخ)، فرهنگ زبان سغدی از دکتر بدرالزمان قریب، فرهنگ متون سغدی و بلخی مانوی از سیمز ویلیامز و دزموند دورکین مایسترارنست، فرهنگ زبان بلخی از گ. د. داوری، اسناد بلخی (متون و واژه‌نامه) از سیمز ویلیامز، و ...

آثاری درباره برخی از زبان‌های ایرانی دوره نو، چون فرهنگ زبان آسی (آستی)، پنج جلدی از واسیلی ایوانویچ آبایف، زبان پشتو (افغانی) از مورگن اشتیرنه

(استرن) و دیگر زبان‌ها و گویش‌های پامیری از مورگن اشتیرنه (استرن)، بنیاد ریشه‌شناسی زبان فارسی (اساس اشتقاق زبان فارسی، ریشه‌شناسی کمابیش هزاروسی صد واژه) از پُل هُرن، در کنار کتاب ارزشمند بررسی زبان فارسی (نقد ریشه‌شناسی هُرن و آواشناسی تاریخی زبان فارسی) هم هوبشمان و جز آن.

هم‌چنین بررسی ساختاری و ریشه‌شناسی افعال این زبان‌ها هم از آغاز مورد توجه واقع گشت. از این‌رو برخی از این پژوهش‌های درخور در زمینه افعال این زبان‌ها فراهم آمد: ساختار و تحلیل افعال ایرانی باستان (ک. بارتلمه)، فهرست افعال اوستای (ژ. کیلنز)، افعال فارسی میانه و پارتی (و. ب. هنینگ)، ساختار ماده‌های افعال فارسی میانه، سوری و پارتی (چاپ‌نشده، د. ن. مکنزی) و رساله‌ای درباره زبان پارتی (افعال پارتی)، و تحلیل ساختار نظام‌مند سغدی (چاپ‌نشده، دکتر بدرالزمان قریب) و بررسی ساختار دستوری زبان سکایی (ر. امریک) و افعال خوارزمی (م. صمدی)، رساله‌های فعلهای فارسی دری (دکتر محسن ابوالقاسمی)، بررسی ریشه‌شناسی فعلهای زبان پهنوی (چاپ دوم: فرهنگ ریشه‌شناختی افعال فارسی میانه (زبان پهلوی)) از نگارنده، و غیره (برای کتاب‌شناختی این آثار نک. کتابنامه).

چنان که گذشت پژوهش‌های زبان‌شناسی تاریخی درباره زبان‌های ایرانی در گستره کارهای ایران‌شناسی و خاورشناسی با کوشش‌های پی‌گیر و فراوان انجام یافت و هم‌اکنون نیز کم‌وبیش این کوشش‌ها در کشورهای غربی ادامه دارد.

وانگهی نکته‌ای که درباره این پژوهش‌ها باید گفت این است که شاید در این هنگام، به بهانه گذر زمان، گاهی پیش از یک سده، و پیشرفت دانش نوین زبان‌شناسی، برخی از آن‌ها به‌ویژه در حوزه فرهنگ‌نگاری چندان که باید و شاید نیاز فرهنگ‌نگاران و واژه‌پژوهان امروز را برآورده نسازند، ولی همه این کارها بی‌گمان در زمان خود از ارزش والایی برخوردار بوده و با وجود گذشت زمان، هم اینک نیز سودمند هستند.

از این‌رو، بجا و شایسته می‌نماید که برخی از آن پژوهش‌های دیرین با روش و اسلوب تازهٔ زبان‌شناسی تاریخی بازنگری و بازنویسی شود. دیگر این که، چون بیشتر کارهای یادشده به زبان‌های اروپایی نگارش یافته‌اند، بهتر است که در روند برنامه‌های پژوهشی زبان‌شناختی در ایران، گردآوری داده‌های واژگانی و ریشه‌شناختی، به‌ویژه در زمینهٔ افعال زبان‌های ایرانی، به زبان فارسی انجام پذیرد و یا اینکه برخی از کارهای درخور پیشین شایسته است از نو آراسته و ویراسته گشته و به فارسی منتشر گردد.

پیشنهاد دیگر این که برای بالندگی و نیرومندی روزافزون زبان فارسی در برابر سیل واژگان بیگانه، چون انگلیسی، دو کار بسیار برجسته و زمان‌بر در دانشگاه‌ها و دستگاه‌های فرهنگی بشود باید انجام گیرد: یکی رایانه‌ای کردن همهٔ متون کهن و تاریخی زبان و ادب فارسی و با این برنامهٔ نرم‌افزاری است که از این رهگذر بتوان همهٔ داده‌های واژگانی آن متون کهن را دوباره به زبان فارسی امروز فراخواند و به کار گرفت و هم‌چنین در پژوهش‌های ادبی و زبانی، مانند فرهنگ‌نگاری و واژه‌سازی و دیگر کارهای امری و پژوهشی از آن بهره جست.

دیگر این که راه و روش تازه و انجام‌شدنی برای گزینش دیگر زبان‌ها و گویش‌های ایرانی هموار کرد که بتوان با داده‌های واژگانی آن‌ها نیز به کمبود گنجینهٔ واژگان زبان فارسی پرداخت و هم این‌که این فراورده‌ها و نمادهای فرهنگی - زبانی تیره‌های گوناگون ایرانی را از مرگ خاموش‌رهایی بخشید. چرا که این گویش‌های ایرانی، گویی بسان شاخ و برگ‌های درخت تنومند فارسی و فرهنگ ایرانی به‌شمار می‌آیند که با پژمردن و ریزش آن‌ها، فرهنگ‌های مردمی و آیین‌های بومی این سرزمین پهناور هم نرم‌ترمک رخت از میان بر بسته و آهسته و پیوسته رو به سوی نهان‌خانهٔ تاریک تاریخ خواهند گذاشت.

این نکته نیز لازم به یادآوری است که کارهای گردآوری و پژوهش در زمینه گویش‌شناسی امروزه به‌آسانی از رهگذر پایان‌نامه‌ها و پژوهش‌های دانشگاهی، با توانمندی‌های رایانه‌ای و نرم‌افزاری، شدنی هستند. چنان‌چه برنامه پژوهشی درست در دانشگاه‌ها پیاده شود، دست‌کم دانشجویان می‌توانند از نابودی بخشی از گنجینه‌های فرهنگی - زبانی گویش مادری و بومی خود جلوگیری کنند.

روش کار

این فرهنگ دارای یک پیش‌گفتار و پیکره افعال (مصدرهای فارسی)، نمایه واژگان و کتاب‌نامه است. سرواژه‌های (مداخل) این فرهنگ نخست به ریخت مصدرهای فارسی همراه با آوانگاری آمده است. در آوانگاری نخست تلفظ کهن و آنگاه تلفظ نو داده شده است. به سخن دیگر، کوشش بر این بوده تا تلفظ‌های چندگانه فعل (مصدر) نشان داده شود. اگر زمانی تلفظ افعال روشن نبوده باشد، از بازگفتن تلفظ‌های گمان‌برانگیز خودداری گردیده است. سپس معنی یا معانی تاریخی و کهن سرواژه‌ها (مصدرها) برپای فرهنگ‌های ارزشمند فارسی، مانند لغت‌نامه دهخدا، فرهنگ فارسی معین، فرهنگ بزرگ سنن، به‌ویژه فرهنگ‌های تاریخی و کهن چون لغت فرس اسدی توسی، برهان قاطع محمد خلیف تبریزی، فرهنگ جهانگیری، فرهنگ آندراج و فرهنگ نفیسی آمده است. در کنار معنی یا معانی، شاهد‌مثنایی برای فعل گذشته (ماضی) و برای فعل حال (مضارع) و گاهی برای مصدر از متون کهن ادب فارسی برگزیده و آورده شده است که از نیازهای بنیادی این فرهنگ به شمار می‌آید. متونی که برای آوردن شاهد‌مثال این فرهنگ برگزیده شده، کمابیش ۱۲۰ متن کهن فارسی است و با روزگاران آغازین زبان فارسی دری، یعنی سده‌های چهارم تا هفتم ق. پیوند دارد، اگرچه در اندک

پیش گفتار _____ افعال فارسی

نمونه‌هایی، برای آوردن برخی از شواهد از متون سده‌های نوین (سده کنونی) نیز بهره‌برداری شده است.

در جایی که سرواژه‌ها (افعال) از دیدگاه دستوری در دو وجه (گذرا و ناگذر) کاربرد داشته است، در بیشتر موارد برای هر دو، شاهد مثال زمان گذشته و زمان حال فراهم شده است.

در مورد افعال که دارای معانی چندگانه هستند، کوشش شده دست‌کم در دو یا سه معنی اصلی آن‌ها شاهی از متون آورده شود. سرواژه‌هایی که شاهد ندارند یا شاهی در متون و فصحی‌های فارسی نداشته‌اند، ریخت بازسازی شده (با نشانه ستاره *) واژه‌گیری‌های (رشته‌ات) ویژه فارسی هستند، اگرچه نمی‌توان برای آن‌ها شاهد مثال آورد، ولی می‌توان ریشه‌یابی آن‌ها پرداخت، از این رو برای این‌گونه سرواژه‌ها (افعال) نیز گزارش ریشه‌شناسی داده شده است.

آنگاه ماده ماضی، با برخی از واژه‌گیری (مشتق) آن و سپس ماده مضارع به همراه برخی واژه‌گیری (مشتق) آن آورده شده است. به جاست این نکته نیز یادآوری شود که شاید شمار افعال فارسی کمابیش بیش از ۱۲۰۰ فعل هم برسد، وانگهی با بهانه‌هایی از این دست، از جمله نبود ابزار و نبود زبان‌شناختی و ریشه‌شناختی مورد نیاز، پرداختن به ریشه‌شناسی همه آن‌ها بی‌سرگردید. چه بسا افعالی در متون زبان فارسی آمده که شاهد مثال دارند، اما ریشه آن‌ها روشن و دانسته نیست و نمی‌توان درباره آن‌ها گزارش ریشه‌شناسی داد. از این رو، جا داشت این گونه مصادر نیز گردآوری می‌شد و در این فرهنگ گنجانده می‌شد؛ اما با بودن فرهنگ‌های کنونی، گاهی فرهنگ مشتقات ده جلدی، که درباره مصادر فارسی گردآوری شده‌است، از انجام این چنین کاری خودداری گردید. نکته دیگر این‌که، از شمار ۴۱۲ مصدری که در این پژوهش آمده‌است شاید کمابیش، ۱۹۳ فعل امروزه نیز کاربرد دارند، دیگر افعال از کاربرد بازمانده و متروک شده‌اند و تنها در متون زبان و ادب فارسی به کار رفته و در آن جاخوش کرده‌اند. آن‌چنان

که گذشت، بجا و سودمند است که این واژه‌های به اصطلاح متروک امروزه به زبان فارسی فراخوان شوند.

در بخش دوم سرواژه‌های (مداخل) این فرهنگ، به بررسی و گزارش ریشه‌شناسی و ریشه‌یابی افعال پرداخته شده است. بدین گونه که ریخت بازسازی‌شدهٔ ایرانی باستان مادهٔ مضارع و ماضی فارسی که از رهگذر فارسی میانه (و دیگر زبان‌های ایرانی میانه) آمده است، نوشته شده است. در این راستا، ریشهٔ ایرانی باستان و پیوند آن با ریشهٔ هندواروپایی (زبان بازسازی‌شدهٔ مادر) همراه با یکی و نمونه از زبان‌های کهن اروپایی چون یونانی، لاتین، ژرمنی، اسلاوی باستان و - ر آن، ده شده است. نمونه‌ای از ریشه و افعال همسان در زبان سنسکریت و دیگر زبان‌های ایرانی باستان، چون زبان اوستایی و فارسی باستان، آمده است. سپس شواهدی از زبان‌های ایرانی میانه شرقی، مانند سغدی (غیردینی)، مانوی، بودایی، مسیحی)، خوارزمی، سکایی و بلخی، و نیز برابرهایی در زبان‌های ایرانی میانه غربی، چون پارسی میانه (زرتشتی، مانوی، مسیحی (زبور)) بازگو شده است. در پایان از زبان‌های ایرانی نو، مانند آسی (اوستی) با دو گویش ایرونی و دیگوری، زبان پشتو (پشتو آسی)، هم‌چنین زبان کردی و بلوچی و به‌ندرت برخی از گویش‌های پامیری و گویش‌های زبان مرزی ایران، چون سنگسری، خوانساری، گیلکی و آذری، جزآن، به فراخور سخن، شواهدی برای نمونه آورده شده است.

جایی که دانشمندان و زبان‌شناسان در ریشه‌شناسی برخی افعال، دارای دیدگاه گوناگون بوده‌اند، بیشتر در پایان مداخل یادآوری شده است. کمابیش بیشتر نمونه‌ها و دیدگاه‌ها، با یادآوری منابع و ارجاع به پژوهش‌ها، کتاب‌ها و مقالات زبان‌شناسان و ایران‌شناسان اروپایی و گاهی ایرانی انجام پذیرفته است. هم‌چنین برای آگاهی بیشتر خوانندگان، در پایان برخی مداخل، مآخذ دیگری نیز در زمینه ریشه‌شناسی آن مدخل ارائه شده است. این نکته نیز شایان یادآوری است که

بخش ریشه‌شناسی برپایه منابع و مآخذ قابل دسترس و کارآیی ما و دانسته‌های زبان‌شناسی تاریخی فراهم آمده است، از این‌رو پیشنهاد ارزنده اهل فن هم در این زمینه یاریگر و سودمند این پژوهش در چاپ‌های آینده خواهد بود.

پس از پیکره اصلی این فرهنگ، کتابنامه‌ای (فهرست منابع) در دو بخش جداگانه، منابع فارسی و عربی، و منابع اروپایی (انگلیسی، آلمانی، فرانسه، روسی) سامان یافته است. از آوردن منابعی که در این پژوهش از آن بهره برده نشده، آگاهانه خودداری شده است.

در پایان این فرهنگ نمایه واژگان برخی زبان‌های ایرانی چون فارسی، فارسی میانه، فارسی باستان، در کنار نمایه واژگان زبان‌های پارتی (پهلوی اشکانی) و اوستایی، ایرانی باستان (زبان بازسازی‌شده مادر) و به‌ویژه واژگان بازسازی‌شده هندواروپایی به شیوه الفبایی ارائه شده است. صفحات این فرهنگ فراهم گردیده است. امید است این پژوهش راهگشای بخش‌های بنیادین برای زبان فارسی و دیگر زبان‌های ایرانی باشد.